

VAN WIERDEN EN TERPEN

Mededelingen van de Vereniging voor Terpenonderzoek

Nummer 10 (juni 2006)

TEN GELEIDE

Het is ruim twee jaar geleden dat de vorige nieuwsbrief verscheen. In die tussentijd was er zeker wel nieuws, maar wij - het bestuur - waren er niet helemaal met ons hoofd bij. Onze excuses daarvoor. Zowel *Van wierden en terpen* als de *Jaarverslagen* als de contributie-heffing schoten er bij in. Om met dat laatste te beginnen: u betaalt nu voor het jaar 2006. De twee voorgaande jaren gaan we niet naheffen. We hadden geen activiteiten en derhalve ook geen uitgaven.

Dit jaar pakken we de zaken anders aan. Het bestuur heeft zijn mottige manen geschud en de eerste gevolgen zijn zichtbaar. In januari hebben we een bezoek georganiseerd aan de terpopgraving op het Oldehoofsterkerkhof in Leeuwarden, en onlangs, begin mei, was er een excursie rond De Held en de stad Groningen (zie verderop).

In maart hebben we in het Groninger Museum een ledenvergadering gehouden. Daar verschenen niet veel leden, maar belangrijk was dat het bestuur uitgebreid en verjongd is. Er traden drie nieuwe leden toe (zie Bestuur) en die zullen te zijner tijd het roer overnemen. In het museum draaide toen nog de fraaie tentoonstelling *Van Giffen en het geheim van de wierden*. Er zijn in vier maanden bijna 52.000 mensen op af gekomen - een groot succes voor zo'n onderwerp. In Leeuwarden heeft men de vaste expositie een nieuw jasje aangetrokken (zie onder Musea).

Wat doen we op publicitair gebied? Er komt een website. Zowel voor algemene voorlichting over terpenonderzoek als voor het contact tussen bestuur en leden is een dergelijk medium erg praktisch. Verder sturen we u dit najaar - mede als een pleister op de wonde voor de afgelopen twee jaar - een boekje over een steilkant-onderzoek dat in 2004 plaatsvond in de wierde Wierum (Groningen). Het betreft een uitgave van het GIA en Barkhuis uitgeverij en is geschreven door Annet Nieuwhof en anderen.

En dan komen er ook weer Jaarverslagen. Een tijd lang ontvingen we geen kopij - men schrijft tegenwoordig rapporten in plaats van artikelen - , maar nu dient zich toch het een en ander aan, zelfs genoeg voor twee uitgaven. De uitwerking van de opgraving Englum (destijds door de vereniging bezocht) wordt in een jaarverslag opgenomen. Een tweede nummer zal worden gevuld met een aantal verschillende onderwerpen zoals een 18e-eeuwse grafveldverkenning en schelpenonderzoek. En zo proberen we weer terug te keren op het rechte pad, of beter gezegd het kromme pad, rondom terpen en wierden.

Excursie De Held

Op een zonnige vrijdagmiddag, 12 mei j.l., bezochten we met ca. 30 leden een opgraving bij De Held, een woonwijk aan de NW-zijde van de stad Groningen. In dit weidegebied onderzoekt gemeente-archeoloog Gert Kortekaas samen met studenten van het GIA en het ARC een middeleeuws woonpodium (ca. 13e-18e eeuw). De streek is in de Romeinse tijd verkaveld, in de Vroege Middeleeuwen door de zee verzwolgen en daarna, vanaf de 11e eeuw, opnieuw bruikbaar gemaakt. Vanwege verschillen in de bloemige mei-vegetatie waren een oude priel en de middeleeuwse verkaveling (ca. 10 m brede percelen) goed zichtbaar.

Het gebied ligt tamelijk laag en ontginning moet lastig zijn geweest. Gelet op de vondst van stukken tandwiel opperde Kortekaas dat daarbij gebruik is gemaakt van eenvoudige windmolens. Tijdens ons bezoek werd een waterput blootgelegd. Deze was verbonden geweest met een sloot, middels een houten buis, aangevuld met vier wielnaven (!).

Daarna stapte het gezelschap in een aantal auto's en voerde Kortekaas ons naar het meest noordelijke restje Pleistoceen, de zandbult Bangeweer in Hoogkerk, vandaar naar de middeleeuwse woonpodia in het gebied Leegkerk-Zijlvesterveg om tenslotte uit te komen bij de wierde Dorkwerd, daar waar Van

Gert Kortekaas geeft tijdens de excursie op De Held uitleg bij een waterput waarin zich onderdelen van een molenrad bevinden (foto Ernst Taayke).

Giffen in 1908 zijn carrière begon en waar ook Kortekaas zelf onderzoek heeft verricht.

Bestuur

Op de ledenvergadering van maart j.l. is een nieuw bestuur verkozen. In het belang van de vereniging - weliswaar al 90 jaar, maar niets gaat vanzelf - wordt ernaar gestreefd om de leiding drastisch te verjongen. Penningmeester Egge Knol blijft nog even aan, maar Evert Kramer (voorzitter), Ernst Taayke (secr.) en Wietske Prummel (nieuwsbrief) zullen op vrij korte termijn hun functies overdragen. Hun taken zullen te zijner tijd worden overgenomen door de nieuwe bestuursleden Annet Nieuwhof (onderzoekster GIA), Wouter Waldus (werkzaam bij het ADC) en Steven Jongma (gem. Delft). Naast deze archeologen zal binnenkort journalist Gerhard Bakker de geleerden versterken. Een woord van dank geldt Gerrit Elzinga, die vele jaren lid van het bestuur is geweest, maar nu zijn zetel ter beschikking stelt van aanstormend talent.

Ernst Taayke (secr.)

** Van de kascommissie*

Op de laatste jaarvergadering van de Vereniging voor Terpenonderzoek op 1 april 2006 heeft de penningmeester de jaarcijfers over 2002, 2003, 2004 en 2005 gepresenteerd. De kascommissie had nog geen kans gehad om deze te controleren. Op de vergadering is toegezegd dat in deze nieuwsbrief de bevindingen van de kascommissie zouden komen. Dat is door uitlandigheid van een kascommissie lid niet geheel gelukt. De halve kascommissie heeft de boeken gecontroleerd en in orde bevonden. De andere

helft zal na terugkomst eveneens een controle uitvoeren. Daarover wordt te zijner tijd bericht.

Johan Jelsma 29 mei 2006

** Van de penningmeester: de contributie*

De Vereniging voor terpenonderzoek heeft een periode van winterslaap gehad. Daarom is besloten de contributie jaren 2004 en 2005 over te slaan. Bij deze nieuwsbrief vindt u een girokaart à €12,50 voor 2006. In december ontvangt u een acceptgirokaart voor 2007. Dan zijn we weer bij.

Degenen die de laatste keer bij de betaling in gebreke bleven vinden op hun girokaart €25,00 euro staan. Indien zij nalaten te betalen, zal de vereniging hun geen verdere publicaties toezenden.

Graag attendeer ik u op de mogelijkheid voor €15 euro plus porto (of zelf afhalen) nog te koop zijn een overdruk van Marijke Miedema's studie naar de archeologie van West-Fivelgo. De studie bevat een overzicht van alle wierden en vondsten in het Groninger Museum uit de voormalige gemeenten Middelstum, Loppersum, Stedum en Ten Boer (zie ook de laatste pagina van deze nieuwsbrief).

Egge Knol

Gert Kortekaas laat op de bodemkaart de ligging van de huispodia rond de kerk van Leegkerk zien (foto Ernst Taayke).

VERSCHENEN PUBLICATIES

** Paleo-Aktueel 14/15 en 16*

In 2004 en 2005 verschenen twee afleveringen van het tijdschrift Paleo-Aktueel, het tijdschrift voor korte artikelen van onderzoek van het Groninger Instituut voor Archeologie. In beide nummers staan verschillende bijdragen over

wierdenonderzoek. In nr. 14/15 werd gepubliceerd over botmateriaal uit Wommels-Stapert, vroegmiddeleeuwse vreemdelingen, Friese klinkerscheppen in Wijnaldum en de terp van Pingjum; in nr. 16 over kruisvormige mantelspelden uit Friesland, Karolingische wapengraven en mensenbotten uit Kroddeburen. De prijs is resp. € 16 en 12,50. Te bestellen bij de uitgever Barkhuis Publishing (t 050 3080936; f 050 3080934; info@barkhuis.nl; of via <http://www.paleo-aktueel.nl/reeks.htm>

* De Vrije Fries 85

In de Vrije Fries 85, 2005, uitgave van het Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur, staan twee grote artikelen over terpenonderzoek. Het eerste is van de hand van Jurjen Bos en Erwin Brouwer en gaat over de kruisvormige fibulae uit Friesland. Het tweede artikel, van de hand van Johan Nicolay, behandelt de nieuwe bewoners van het terpengebied in de 5e-7e eeuw n.C. en hun rol bij de opkomst van het Friese koningschap. In de Archeologische Kroniek van Fryslân over 2003 en 2004 in dezelfde bundel (samengesteld door Gilles de Langen en Froukje Veenman) staan verschillende artikelen over terpenonderzoek, zoals over een opgraving in de terp Hoxwier te Mantgum (door Annet Nieuwhof en Sierd Jan Tuinstra).

* Veenterpen rond Sneek

Van de hand van Annelies Vreeken verscheen in 2005 *Veenterpen rond Sneek, Friezen tussen klei en veen in de Romeinse tijd* in de reeks Archeologie in Fryslân, Uitgeverij Uniepers. Het boek is een aantrekkelijk uitgegeven, populair-wetenschappelijke weergave van onderzoek naar terpen rond Sneek. Prijs € 14,90.

* Catalogus bij de tentoonstelling Van Giffen en het geheim van de wierden

Bij de tentoonstelling *Van Giffen en het geheim van de wierde* in het Groninger Museum verscheen in december 2005 een boek bij uitgeverij Heveskes (Veendam) en het Groninger Museum onder dezelfde naam. Het boek bevat een aantal artikelen over Van Giffen, zijn onderzoek in de wierden en de huidige inzichten rond het archeologisch onderzoek van de wierden. Belangrijk onderdeel van het boek zijn de series foto's genomen tijdens de commerciële

afgravingen uit het eind van de 19e eeuw en het begin van de 20e eeuw, die van het wierdenlandschap zoals dat er nu bij ligt van Hans Sas en de voorwerpfoto's door John Stoel. Drie grote paleografische kaarten, die speciaal voor de tentoonstelling werden gemaakt, zijn opgenomen in dit boek. Prijs € 34,95.

* Romeinen in Valkenburg

Onlangs verscheen een mooi boek getiteld *Romeinen in Valkenburg (ZH), de opgravingsgeschiedenis en het archeologisch onderzoek van Praetorium Agrippinae* geschreven door Anne de Hingh en Wouter Vos (ISBN10 9080853445). Het boek kost € 25 en is via Halos (www.halos.nl) verkrijgbaar. De opgravingen in Valkenburg onder leiding van prof. A.E. van Giffen vormen een belangrijke bijdrage aan de kennis van de Romeinen in Zuid-Holland en het boek geeft daarvan een helder verslag.

Waarom echter een vermelding van dit boek in de nieuwsbrief van de Terpenvereniging? Als conservator van het RMO had Van Giffen opgemerkt dat Valkenburg een hoger gelegen nederzetting was. Hij dacht dat het een vorm van wierde was. Nadat in mei 1940 het dorp verwoest was, zag hij de kans schoon om opgravingen op te starten. De financiële zaken en ook de publicaties van de opgraving liet Van Giffen via de terpenvereniging lopen. Het bestuur geloofde hem op zijn woord dat Valkenburg een terp was. Zo verschenen er meerdere dikke jaarverslagen waarin alle aandacht naar Valkenburg uitging. Inmiddels - Valkenburg wordt nergens meer een terp genoemd - beperkt de terpenvereniging zich tot het Noord-Nederlandse kustgebied. Wie deze "Romeinse" en beslist ook boeiende kant van Van Giffen wil leren kennen vindt hierover veel in dit boek, dat hetzelfde formaat en dezelfde opzet heeft als het Groninger Museumboek.

Egge Knol

MUSEA

* Super Terpen Fries Museum

De nieuwe archeologische presentatie 'Super Terpen' die vanaf 13 maart 2005 in het Fries Museum te zien is, vertelt het verhaal van de Friese terpen en gaat over de bewoners die in de

Een kijkje in de tentoonstelling Super Terpen in het Fries Museum (Leeuwarden) (foto Fries Museum).

periode van 600 v. Chr. tot ongeveer 1000 na Chr. deze kunstmatig opgeworpen heuvels bewoonden. In de presentatie staat de geschiedenis van leven én overleven op de terp centraal. Een meterslange panoramafoto, animaties en geluidsfragmenten nemen je als bezoeker mee naar de terpentijd. En natuurlijk staan in 'Super Terpen' de topstukken uit de archeologische collectie van het Fries Museum in de schijnwerpers, zoals de mantelspeld van Wijnaldum en het boomkistgraf. De presentatie heeft met diverse doe-dingen een sterk educatief karakter. De langlopende presentatie is vormgegeven door ontwerpbureau Kossmann & De Jong uit Amsterdam.

In de Friese kuststrook bouwden mensen terpen om zich te beschermen tegen het water dat in dit gebied vrij spel had. Dijken bestonden toen nog niet. Gedurende 1500 jaar werden de terpen alsmaar aangevuld en opgehoogd met allerlei afvalmaterialen en plaggen. Een terp bereikte een hoogte tussen de zes en tien meter. In de 19de en deels in de 20ste eeuw zijn veel terpen voor een groot gedeelte af- en opgegraven. Hierbij kwam een enorme hoeveelheid voorwerpen tevoorschijn. Met behulp van deze voorwerpen wordt de terpgeschiedenis in 'Super Terpen' gereconstrueerd. Van de ongeveer 950 terpen die ooit hebben bestaan, is de terp van Hogebeintum met circa 9 meter de hoogste nog bestaande terp.

Verschillende vragen rondom terpen komen in 'Super Terpen' aan bod. Wat is een terp eigenlijk, waarom en hoe woonden mensen op een terp en hoe zijn de terpen in de loop der tijd uitgroeoid tot kleine leefgemeenschappen?

Huidige dorpskernen en binnensteden zijn vaak ontstaan uit de voormalige terpen. Plaats- en straatnamen verwijzen hier nog naar.

In de presentatie wordt duidelijk waar de mensen die op de terpen gingen wonen vandaan kwamen. Rond 600 v. Chr. trokken de eerste mensen uit het gebied van de huidige provincie Drenthe en delen van Duitsland naar de vruchtbare kleigrond van Friesland. Hier was - in tegenstelling tot de zandgronden waar ze vandaan kwamen - voldoende voedsel voor hun vee.

In latere tijd krijgt het gebied te maken met de komst van Romeinen, gevolgd door mensen uit de Scandinavische landen en wederom Duitse gebieden (Angelen, Saksen en Jutlanders). Aansluitend wordt het gebied ingelijfd door de Franken. Een groot aantal objecten in 'Super Terpen' herinnert aan de cultuur van al deze verschillende terpbewoners.

In de presentatie is ook aandacht voor de Friese koningen. Deze koningen of een soort elite, hadden het in het terpengebied voor het zeggen en bepaalden de handel. Voor hun handel waren de bewoners zeer internationaal georiënteerd. Dit blijkt uit de vondst van objecten uit verschillende gebieden over de hele wereld. Daarnaast wordt duidelijk hoe de terpbewoners omgingen met religie en dood. Aan de manier waarop mensen werden begraven en de geschenken die iemand meekreeg in het graf, valt af te leiden hoe belangrijk een persoon was.

In een zogenaamd 'woonstalhuis' krijgen bezoekers van 'Super Terpen' een indruk van de leefsituatie van de terpbewoners. Hier beoefenden de bewoners allerhande ambachten zoals pottenbakken, weven en het maken van sieraden. 's Avonds vermaakte men zich met dobbelspelen of het vertellen van verhalen bij het haardvuur. In deze ruimte heeft het publiek de mogelijkheid om zelf stof te weven op een weefgetouw of manden te vlechten.

Ook kent de nieuwe presentatie een spannende en onderzoeksruimte: een soort dwarsdoorsnede van het binnenste van een terp. Hier zie je de stapeling van aardlaag op aardlaag met daartussen terpvondsten. In de ruimte staat een steiger die het publiek kan beklimmen om ook de voorwerpen die hoger liggen te bestuderen.

De presentatie 'Super Terpen' is in het bijzonder bedoeld voor kinderen in de leeftijd

van 8 tot 14 jaar. Voor basisonderwijsgroep 5 t/m 8 is een speciale museumles ontwikkeld: 'Beleef de terp met Bard Bernlef...' Wie meer informatie wil over dit educatief programma kan contact opnemen met de afdeling educatie van het Fries Museum, tel. 058-255 55 14.

'Super Terpen' is mede mogelijk gemaakt door de Mondriaan Stichting en de volgende instellingen: Koninklijk Fries Genootschap, Herbert Duintjer Fonds, Juckema-Sideriusfonds, Nieuwe Stads Weeshuis, Ottema-Kingma Stichting, Van Heloma Stichting.

Publiciteit: Voor meer informatie (persmap) en digitaal beeldmateriaal: Marjolein Raemaekers, communicatie & pr, tel. 058-255 55 09, m.raemaekers@friesmuseum.nl

Openingstijden Fries Museum:

dinsdag t/m zondag: 11.00 - 17.00 uur; tweede pinksterdag 16 mei geopend; woensdag gratis entree; www.friesmuseum.nl

* *Professor van Giffen en het geheim van de wierden*

De tentoonstelling in het Groninger Museum onder bovenstaande titel is in veel opzichten een groot succes geworden. 51.528 bezoekers werden er geteld. Hieronder zijn 5000 scholieren van lager en middelbaar onderwijs die met hun school het museum bezochten. Een kleine meerderheid van deze scholen kwamen uit de provincie, de rest uit de stad Groningen.

De tentoonstelling werd bezocht door de Terpenvereniging, de Drents Prehsitoirsche Vereniging, het Archeologisch Werkforbân van de Fryske Akademie, archeologen uit Wilhelmshaven en Aurich en archeologiestudenten uit Leiden en Amsterdam. Ruim honderd krantenberichten, diverse tijdschriftartikelen, tientallen vermeldingen op het internet, diverse tv uitzendingen waaronder een AVRO documentaire en Beno's Stad gaven aandacht aan de tentoonstelling en het begeleidende programma van lezingen, excursies en zelfs een documentaire festival.

Dit begeleidende programma kon zo uitgebreid zijn doordat de tentoonstelling de eerste presentatie was van het Groninger Forum. Dit is het initiatief om achter de oostzijde van de Grote Markt een nieuw gebouw te laten verrijzen waarin de Openbare Bibliotheek, Filmhuis Images en de historische afdelingen van het Groninger Museum op een vernieuwende wijze

de mensen met het verleden kennis willen laten maken. Alle participerende instellingen hadden dan ook bijdragen aan het Van Giffen project.

Beelden uit de tentoonstelling *Professor van Giffen en het geheim van de wierden*. Ovale zaal: de vitrines met wierdevondsten van de grondleggers van het wierdenonderzoek (foto Groninger Museum).

De piramide van dierschedels met twee oerosschedels uit Eenumerhoogte in top (foto Groninger Museum).

De maquette van de Feddersen Wierde (D.) en de gehangene uit Hatzum (foto Groninger Museum).

Inmiddels zijn de bruiklenen weer terug en rest van de tentoonstelling alleen nog een fotoserie waarvan hier enkele getoond worden. De inrichting door Mark Wilson was eenvoudig, afwisselend en onderhoudend. Prachtig was de middenzaal met 22 van de mooiste objecten die alle speciaal werden uitgelicht.

De tentoonstelling was ook aanleiding voor een aantal publicaties. Allereerst natuurlijk het gelijknamige boek (zie boven). Het Groninger Museum gaf ook een gratis *Groninger Museummagazine* uit, het Groninger Forum een krant met alle activiteiten en de vereniging *Stad en Lande* een wierdennummer. Kortom de wierden zijn weer op de kaart gezet.

Doorsnede door het kernpodium in de zuidwesthoek. Goed herkenbaar zijn het podium van opstapelde plaggen, de mestlagen aan weerszijden hiervan en het houtwerk van één of meer woonstalhuizen uit de Romeinse periode (foto ADC ArcheoProjecten).

Egge Knol

VELDWERK

* *Opraving wierde Wierum (Gr.)*

In september 2004 vond voorafgaand aan de aanvulling van het terprestant van deze wierde een kleine opgraving plaats, waarbij het profiel van de steilkant die bij de commerciële afgravingen was ontstaan, is onderzocht. De opgraving stond onder leiding van Piet Kooi en Annet Nieuwhof. De publicatie van het onderzoek, met bijdragen van Peter Vos over de geologie, en Wietske Prummel over de dierenbotten, is in druk bij uitgever Barkhuis Publishing. De leden ontvingen een exemplaar zodra deze verschenen is.

* *Leeuwarden-Oldehoofsterkerkhof*

In opdracht van de gemeente Leeuwarden, heeft ADC ArcheoProjecten (Amersfoort) in samenwerking met het Groninger Instituut voor Archeologie (RuG) in de zomer van 2005 en de winter van 2005/2006 een grootschalig onderzoek aan de voet van de Leeuwarder Oldehove uitgevoerd. Gedurende deze periode is een aanzienlijk deel van het terplichaam opgegraven, waarop zich de vroegste bewoningsporen van het huidige Leeuwarden bevinden. Het onderzoek was noodzakelijk, vanwege de bouw van een parkeergarage.

Ondanks de hoge tijdsdruk, is het gelukt meer dan de helft van de aanwezige terplagen in maximaal negen vlakken op te graven. Daarnaast is het ontgraven van de periferie van de eigenlijk terp archeologisch begeleid en zijn enkele honderden meters profielen gedocumenteerd. De nadruk van het onderzoek lag op de zuidelijke helft van het bouwterrein, op te delen in de 'zuidwesthoek' en de 'zuidoosthoek' van het Oldehoofsterkerkhof.

De vroegste, Romeinse, sporen concentreren zich in de 'zuidwesthoek'. Hier zijn enkele fasen van een kernpodium aangesneden dat in de eerste helft van de 1e eeuw na Chr. of mogelijk al rond het begin van de jaartelling is opgeworpen. Dit nog onbewoonde podium valt voor het grootste deel buiten de opgravingsputten, waardoor de oorspronkelijke omvang en vorm onduidelijk zijn. Een beter beeld hebben we van de vroeg- en vermoedelijk ook midden-Romeinse uitbreidingsfasen, waarop zich de oudste bewoningsporen bevinden (zie foto). Het podium heeft in deze periode een opvallend smalle, langgerekte vorm en is NO-ZW georiënteerd. Spectaculair was de aanwezigheid van nog goed geconserveerde houtresten van verschillende woonstalhuizen die in elkaars verlengde zijn aangelegd en elkaar grotendeels overlappen. Van deze gebouwen zijn ruim 100 middenstaanders en zeker zoveel wandpalen gedocumenteerd.

Door het opwerpen van mestlagen aan weerszijden van het langgerekte podium is al vrij snel in de Romeinse periode een uitbreiding van het woonareaal naar het westen en vooral naar het oosten zichtbaar. Vanaf de Merovingische periode is voor het eerst duidelijk sprake van een min of meer rond terpplachaam, zoals uit de aangetroffen terpsloten blijkt.

De bewoningssporen uit de Vroege Middeleeuwen bevinden zich hoofdzakelijk in de 'zuidoosthoek'. Deze zijn helaas slechter bewaard dan die uit de voorgaande periode: behalve verschillende hutkommen zijn van de hoofdgebouwen slechts fragmenten van plaggenwanden – deels met duidelijke hoeken – aangetroffen. De aanwezige structuren en het grote aantal greppels en sloten geven een goed beeld van de ruimtelijke indeling van de woonerven. In ieder geval tot in de Karolingische periode zijn langgerekte, parallelle percelen herkenbaar, zoals ook in Foudgum zijn opgegraven.

Met de bouw van de St.-Vituskerk in de 10e of 11e eeuw komt aan de bewoning van de terp een einde en krijgt de voormalige woonplaats een functie als religieus centrum en begraafplaats. De bewoners verplaatsen zich richting oosten, waar aan weerszijden van de Ee de terpen van Nijhove en het latere Leeuwarden tot ontwikkeling komen.

De uitwerking van de sporen en vondsten is nog in volle gang; genoemde resultaten zijn dan ook voorlopig. Het onderzoek zal naar verwachting begin 2007 worden afgerond.

Johan Nicolay en Juke Dijkstra

* Veldcursus voor eerstejaars studenten in de Peizer- en Eeldermeden

Het was de laatste weken van maart een drukte van belang in de normaliter zo rustige Peizer- en Eeldermeden. In dit veenweidegebied onder de rook van Groningen werd door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB), in samenwerking met het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA), een veldcursus voor eerstejaarsstudenten archeologie gegeven.

Object van studie waren de in het gebied aanwezige middeleeuwse veenterpen. De terpen

Eerstejaarsstudenten van de RuG op zoek naar molshopen met archeologische resten tijdens de veldverkenning in de Peizermeden (foto ROB).

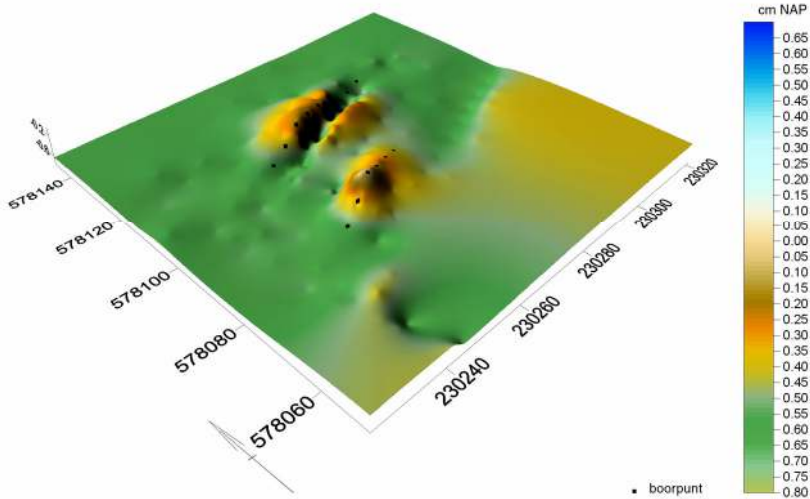
zijn door hun verschijningsvorm, met een diameter variërend van 10 tot 40 meter en een maximale hoogte van circa 1 meter, wellicht niet zo spectaculair als die in het kustgebied. Van huizen gebouwd uit plaggen en staken, die mogelijk op de terpen gestaan hebben is met het blote oog niets meer te zien.

De vraag naar de mogelijke functie van deze tussen de 12^e en 14^e eeuw opgeworpen terpen, spreekt daarentegen wel tot de verbeelding: waren het volwaardige boerenbedrijven, woonplaatsen van herders die het vee in de zomermaanden in het gebied weidden of locaties waar op protoambachtelijke wijze bier werd gebrouwen? Deze laatste interpretatie wordt ondermeer ingegeven door het voorkomen van grote, bolvormige kogelpotten (voorraadvaten) en komforen, die niet te rijmen zijn met het huisraad van een gemiddeld agrarisch gezin of het gebruiksgerei van herders.

Rijksmonument.

Ongeacht het nog onduidelijke karakter van het gebruik van de terpen, is de inhoudelijke en fysieke waarde van de terpen voldoende aanleiding om een deel van het gebied aan te wijzen als rijksmonument.

Het veldonderzoek werd uitgevoerd om ten behoeve van de inrichting en het beheer van het toekomstige archeologische monument meer inzicht te verkrijgen in de aard, verspreiding en gaafheid van deze terpen en de mogelijk ermee samenhangende archeologische waarden, zoals dijken, wegen en oude verkavelingspatronen. Hiertoe is in eerste instantie een bureaustudie, een veldkartering en een booronderzoek uitgevoerd. Tevens zijn hoogtemetingen verricht.

Middeleeuwse veenterpen steken op deze 3D-weergave van de NAP-hoogten op uit het omringende landschap van de Peizermeden (schaal boven de 0: +NAP, onder de 0: -NAP) (figuur ROB).

Veldkartering

De veldkartering, in dit geval het systematisch en perceelsgewijs aflopen van de weilanden op zoek naar molshopen met archeologische resten, was de eerste activiteit tijdens de veldcursus. Een 24-tal studenten, gewapend met houten markeerstokjes, zakjes en vondstkaartjes heeft zo honderden vondsten op het terrein verzameld. Het betreft vooral scherven van zogenaamd kogelpotaardewerk, daterend uit de periode tussen de 11^e en 13^e eeuw. Verder zijn enkele scherven draaischijfardewerk, waaronder Pingsdorf, Maastrandse waar en Proto-steengoed, verbrande leem en enkele stukken maalsteen van basaltlava, dat de bewoners terplekke hebben achtergelaten.

De vondstlocaties werden met een GPS driedimensionaal ingemeten en vervolgens geplot op een overzichtkaart. Door het verspreidingspatroon van de vondsten te vergelijken met de ligging van de al bekende terpen en in het AHN (Algemeen Hoogtebestand Nederland) zichtbare verhogingen, kunnen mogelijke nieuwe terpen worden opgespoord.

Grondboringen en proefsleuven

Vervolgens zijn op alle locaties met een concentratie aan vondsten en (mogelijke) terpen grondboringen gezet teneinde inzicht te krijgen in de bodemopbouw en is het reliëf van de terpen in kaart gebracht.

In de zomer van 2006 zullen enkele proefsleuven worden gegraven om meer specifieke informatie te verzamelen over het gebruik van de terpen en hun omgeving. De resultaten van het onderzoek worden deels uitgewerkt in het kader van een afstudeerscriptie. Voorts zal er na afloop van het proefsleuven-

onderzoek een Rapportage Archeologische Monumentenzorg (RAM) verschijnen waarin alle resultaten gepresenteerd worden.

Duurzaam behoud

Het onderzoek zal gebruikt worden om samen met de terreineigenaar, Natuurmonumenten, te komen tot een inrichting- en beheerplan, dat een duurzaam behoud van de terpen mogelijk maakt. Daarnaast wordt gedacht aan de reconstructie van een terp met bebouwing, om zo de belevingswaarde van deze opmerkelijke middeleeuwse resten te vergroten.

De eerste kennismaking met het archeologische veldwerk, waarbij vorst en regen getrotseerd werd, was voor de meeste studenten een positieve ervaring en een aantal zal ook tijdens het proefsleuvenonderzoek van de partij zijn.

Belangrijk is dat door de samenwerking tussen ROB en GIA in dit onderzoek drie vliegen in één klap geslagen worden: studenten maken kennis met de Archeologische Monumentenzorg (AMZ), ze leren verschillende archeologische methoden en technieken en er worden gegevens verzameld die een bijdrage leveren aan de inrichting en het beheer van het toekomstige monument. Kortom gunstig voor alle partijen.

José Schreurs, Jan van Doesburg, Reinder Reinders & Wouter Ytsma

Vuurmakers uit de Kielerbocht in de stad Groningen (foto Gemeente Groningen).

* voorlopers van de vuuraansteker

Op 5 april 2006 zijn bij archeologische opgravingen nabij de Kielerbocht in Groningen twee vuurstenen vuurmakers gevonden (zie foto). Deze zijn gemaakt van vuursteen en dateren uit de vroege ijzertijd, ca 600 v. Chr. Tot nu toe waren dit soort werktuigen uit de kleigebieden van Noord-Nederland onbekend. Volgens archeoloog Jan Lanting van het Groninger Instituut voor Ar-

cheologie van de RuG lijkt de dolkvormige vuurmaker (links) op exemplaren uit Scandinavië. Die zijn vijf eeuwen ouder en worden gevonden in graven.

Gert Kortekaas, gemeente Groningen

VAN GIFFEN EN FRIESLAND

Terecht wordt Albert Egges van Giffen (1884-1973) als een van de grootste, zo niet de belangrijkste Nederlandse archeologen van de twintigste eeuw gezien. Zijn werkterrein omvatte heel Nederland en alle perioden. Hij had een actief archeologisch leven vanaf 1908 tot aan zijn dood in 1973. Driekwart eeuw beslaat die loopbaan. Van hem verschenen in totaal meer dan tweehonderd publicaties. Hij was het die Noord-Nederland voor het eerst zijn eigen lange geschiedenis gaf.

In het kader van de tijdelijke expositie *Professor van Giffen en het geheim van de Wierden* in het Groninger Museum hield Evert Kramer lezingen voor de volksuniversiteiten van Leeuwarden en Groningen over deze archeoloog en zijn sporen in Friesland. De Vereniging voor Terpenonderzoek, een door Van Giffen in 1916 bij koninklijk besluit opgerichte vriendenclub en sponsororganisatie bestaat in 2006 negentig jaar, ook alle reden dus om nader bij hem stil te staan.

Voor deze voordracht bestaat nog **een derde kans op 4 oktober 2006** wanneer Evert Kramer deze voordracht wederom houdt voor leden van het Argeologysk Wurkferban in Leeuwarden, in het Aljemint bij de Fryske Akademy. In de voordracht ligt vooral de nadruk op de bijzondere kwaliteiten van deze archeoloog.

Van Giffen was de eerste die in Nederland de archeologische opgravingsmethoden en technieken perfectioneerde. Hij introduceerde de kwadrantentechniek, het systematisch bij opgravingen toepassen van vlakken en profielen, vondstberging aan de hand van grondsporen, adequate fotografie en documentatie en prompte verslaglegging zonder meteen tot grote theorieën te komen d.w.z. strikte scheiding van feiten en meningen. Elders in het land, vanuit het toen al bijna honderdjarig centrum van archeologie, het Rijksmuseum voor Oudheden in Leiden, waar vader en zoon Holwerda destijds de scepter zwaaiden, ging het heel anders toe. Van Giffen's

dissertatie luidde *Die Fauna der Wurten* met zijn credo *Die Tatsachen bleiben, die Interpretation schwankt*.

Van Giffen stoorde zich gedurende zijn kortstondig verblijf te Leiden (tot aan 1917 verbleef hij daar) aan vooropgezette meningen, laakbare opmetingsprocedures en dikwijls volstrekt niet meer gangbare ideeën over internationaal aanvaarde tijdsindelingen.

Gewapend met die ervaring rijker bouwt hij in Groningen vanaf de jaren 1917 een waar archeologisch imperium op met een eigen opgravingsinstituut, geschoold personeel vanuit een natuurwetenschappelijke invalshoek in plaats van de door hem zo verfoeide klassieke, en dus te smalle aanpak. Van huis uit bioloog, introduceerde hij de plant- en dierkunde als afzonderlijke steunpilaren binnen de archeologie en wist hij met pollenonderzoek en archeozoologische determinaties de archeologische discipline aanzienlijk te verrijken.

Het C14-laboratorium in Groningen ontstond mede door zijn initiatief en financiële steun in 1950. Hij stichtte voor de Tweede Wereldoorlog al instituten in Amsterdam en Groningen. In 1947 zag hij kans om het nationaal opgravingsinstituut onder de naam Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in Amersfoort van start te laten gaan.

Pro-Duitse loyaliteit had Leiden in diskrediet gebracht en zo zag Van Giffen 30 jaar na zijn onmin in Leiden zijn kans schoon om de nationale aanpak voor archeologie vanuit eigen regie naar zich toe te trekken.

Vandaag de dag zijn zaken ingrijpend gewijzigd op het nationaal archeologische toneel, maar nog altijd zijn diens sporen herkenbaar. Het Groninger Instituut voor Archeologie, voortgekomen uit het voormalige instituut van Van Giffen, heeft weliswaar weer classici binnen haar deuren, maar gelukkig ontbreken ook de pollen- en bottenspecialisten niet.

Staat hij vooral bekend als Drenthes grote archeoloog die hunebedden, grafheuvels, urnenvelden en nederzettingen opgroef hij ten tijde van de grote heideontginningen. Ook aan Friesland is zijn aanwezigheid ook niet onopgemerkt voorbijgegaan.

In Friesland groef hij op minstens zestig locaties. Er zijn meer dan tien uitgebreide publicaties van zijn hand over onderzoek in Friesland verschenen: ondermeer over Rijs,

Prof.dr. A.E. van Giffen vertelt van de resultaten der opgravingen te Fochteloo, zaterdag 14 mei 1938. Leeuwarder Courant 16 mei. Opname Charles Gombault, archief thans in HCL, Leeuwarden. Ruim dertig leden van het Friesch Genootschap namen deel aan de excursie naar Fochteloo, waar Van Giffen hen onthaalde op de laatste nieuwsfeiten rond diens opgravingen van een herenboerderij en keuterij uit omstreeks begin jaartelling.

Links vooraan Jan Tjibbes Piebenga (zonder hoofddekse), Herman van Slooten, de rijzige notaris Nanne Ottema, met snor en pijp, en achter in de rij mw. R. Visscher, secretaresse F.G. In de werkput links de hr. S.E. Wendelaar Bonga, mr. P.C.J.A. Boeles, met bolhoed en scherf of sigaar, en helemaal rechts mr. P.A.V. baron Van Harinxma thoe Slooten, voorzitter (identificatie met dank aan oudcollega G. Elzinga en W. Dolk). Duidelijk waarneembaar dankzij de ingestoken twijgjes zijn de donkere verkleuringen van paalkuilen van een boerderij, met omgaande greppel tegen brandgevaar. Het voornemen van Hendrik Jan Popping, destijds dé streekarcheoloog en tipgever van de vondsten aan Groningen, om op de blootgelegde grondsporen een model van een oud-Germaansche hoeve op te bouwen, vindt om financiële redenen geen doorgang. Ook in de jaren tachtig in het kader van toeristisch recreatieve ontwikkelingsprojecten (TROP-gelden) lukte dit niet, maar sinds kortgeleden schijnt een derde poging in het werk te worden gesteld. We zijn benieuwd!

Fochteloo, Oosterwolde, Tzum, Hatsum Dronrijp, Smalle Ee en Clarus Campus Birdaard.

Boeles was ongetwijfeld Friesland's grootste archeoloog met zijn opus magnum *Friesland tot de elfde eeuw*. Maar Boeles was jurist en groef niet zelf, Van Giffen bracht de archeologische opgravingstechniek voor het eerst naar het Heitelân en vanaf zijn eerste daden op de motorfiets in het terpengebied in 1908 lezen we over hem, vrijwel jaarlijks in de nauwgezet gedocumenteerde jaarverslagen van het Friesch Genootschap.

Handeldrijvend in terpvondsten, lezingen verzorgend met lichtbeelden, opgravingen verrichtend: van 1908-1973 is zijn naam niet uit de verslagen weg te denken. Zonder hem was ontstellend veel verloren gegaan. Had Van Giffen niet ontzettend veel opgegraven, alles zou ten prooi zijn gevallen aan heideontginningen, terpaafgravingen en lokale schatgraverij.

Natuurlijk zijn op tal van plaatsen waar hij onderzoek deed, inzichten soms bijgesteld na nader heronderzoek. Zo is Rijs geen hunebed, maar een steenkistgraf zonder dekstenen gebleken, overdekt geraakt met een stuifheuvel, had Smalle Ee nog een houten kerkje uit de 11de eeuw en werd een in de jaren twintig van de vorige eeuw gedeeltelijk door hem onderzocht urnenveld te Oosterwolde in de jaren zeventig eindelijk volledig opgegraven.

In de lezing - als powerpointpresentatie - komen al dit soort zaken onder de aandacht en mag als conclusie aan het einde gelden dat zijn publicaties ook vandaag de dag nog de moeite van het lezen waard zijn, hoewel soms archaisch taalgebruik en mistige Duitaandoende volzinnen de leesvaart wat hinderen, Van Giffen stamt uit een geslacht van Nederlands hervormde predikanten, zijn vader stond ondermeer in het Friese Bozum en Goutum. Zijn laatste rustplaats werd Diever, waaraan hij uit zijn jonge jaren

(11-14 jaar oud) de meest dierbare herinneringen had overgehouden. Op de Heezebos had hij zijn schaftkeet uit Ezinge herplaatst en koesterde hij zijn bomen en planten.

Zijn meest spraakmakende opgraving is die uit het Groninger Ezinge uit de jaren dertig met volledig bewaard gebleven resten van drieschepige woonstalboerderijen uit omstreeks begin jaartelling en nog eerder. Als Schliemann van het noorden werd hij bekend en als *founding father of Dutch archaeology* wordt hij door buitenlandse collega's geciteerd, en dat terwijl Nederland als eerste Europees land een archeoloog aanstelde. Dat was Reuvens in 1818 in Leiden.

Een specifieke dissertatie is nog niet aan hem gewijd, het is kort dag want jongere collega's, studenten en veldtechnici die hem van nabij hebben meegemaakt, zijn steeds dunner gezaaid. Hun in memoriams bij diens dood geven er voldoende blijk van hoe leerzaam en informatief die persoonlijke herinneringen zijn. Zo is zijn opvolger in Groningen H.T. Waterbolk bij meerdere gelegenheden dieper op Van Giffen, zijn werk en zijn leven, ingegaan.

Martijn Eickhoff wijdde in zijn dissertatie over de Nederlandse archeologie in de oorlogsjaren hoofdstukken aan theorievorming en Duitse bezettingstijd, waaruit Van Giffen niettegenstaande hardnekkige geruchten, volledig gerehabiliteerd tevoorschijn komt als a politieke, bevlogen opgraver, tijdens de bezettingsjaren geen halt houdend, ook niet voor de Duitsers. Leo Verhart gaf in zijn bijdrage aan *Professor van Giffen en het geheim van de wierden* (2005) een inkijk in de kwalijke relatie tussen hem en vader en zoon Holwerda.

In het Friese museumwezen kreeg hij geen vaste voet aan de grond zoals in Assen en Groningen, wat tot op de dag te betreuren valt, want hij had Boeles en zijn assistenten een aantal behartenswaardige documentatietechnieken aan de hand kunnen doen. Beide heren prezen elkaars geschriften maar meden elkaars intiemere omgang.

Wie valt de eer te beurt hem nu eens volledig onder de loep te nemen, van geboortejaar tot receptie nu vandaag de dag. Men zij echter gewaarschuwd vooraf, hij is qua productie de Simon Vestijk onder de archeologen.

Evert Kramer, Fries Museum

UITWERKINGSONDERZOEK

* *Een Emderschaap uit Niekerk*

De tentoonstelling Professor Van Giffen en het geheim van de wierden bracht onverwacht een oude vondst in herinnering. In 1947 correspondeerde Van Giffen met de heer J. Wiersma uit Wehe, die bij de kerk van Niekerk (Westerkwartier, Groningen) een zilveren munt gevonden had. Van Giffen determineerde de munt als een Flindrich van graaf Edzard van Oostfriesland en benadrukte dat dit een zeldzame munt was die niet verloren moest gaan. Hij opperde de mogelijkheid de munt aan het Groninger Museum te schenken en gaf aan daarbij wel te willen bemiddelen. Wiersma bewaarde brief en munt zorgvuldig, maar schonk deze aan mevrouw Bogema, nu in Ter Apel. Zij herinnerde zich munt en brief tijdens de tentoonstelling en besloot een kleine zestig jaar later alsnog de munt aan het Groninger Museum te schenken.

De munt (GM inv.nr. 2006.000) is een Emderschaaf geslagen tussen ongeveer 1516 en 1528 in Emden voor graaf Edzard I (Kappelhoff, 1982, 281 nummer 115). Aan de ene zijde staat het wapen van de graaf, aan de andere zijde een afbeelding van Karel de Grote, de vermeende schenker van de Friese vrijheid. Aan de voeten van de graaf is het wapen met de harpij van de Oostfrieze graven afgebeeld. De enigszins gesletten munt is voor het Groninger Museum van belang als bewijs van de intensieve betrekkingen tussen onze streken en Oostfriesland. Jammer dat niet bekend is wanneer de munt in de grond is gekomen.

Literatuur: A. Kappelhof, 1982: *Die Münzen Ostfrieslands vom frühen 14. Jahrhundert bis 1628*. Ostfriesische Landschaft. Aurich.

Egge Knol, Groninger Museum

* *Scriptie Steven Jongma - Englum*

Steven Jongma rondde in 2004 en 2005 aan de Universiteit van Amsterdam zijn bijvakscriptie *De grondsporen van Englum 'Leege Wier'* (opgraving Englum 2000) en zijn afstudeerscriptie *Englum Leege Wier. Het opgraven van een afgraving* af. In deze scripties beschrijft en interpreteert hij de sporen en structuren van de opgraving. Op twee sporenkaarten in kleur zijn alle sporen in detail te bekijken. In de

afstudeerscriptie analyseert hij de fasering en groei van de nederzetting, gaat hij in op de watervoorziening van de wierde, vergelijkt hij Englum met Ezinge en gaat hij na of Middag-Humsterland een kerngewest was: zijn antwoord luidt nee.

* Onderzoek dierlijke resten Englum

Jort Hoekstra onderzocht voor zijn afstudeerscriptie de dierlijke resten uit de perioden I, II en III (midden-ijzertijd tot en met de 1e eeuw n.C.) van de wierde Englum (2006). Behalve de gebruikelijke huisdieren toonde hij resten aan van wild zwijn, grijze zeehond, kolgans, zeearend (sinds 2006 weer broedvogel in Nederland!) en verschillende weekdieren. In zijn discussie bespreekt hij de verschillen tussen de Groningse en Friese veestapels. Hij schrijft de vele resten van schapen in Friesland in de Romeinse tijd toe aan de handel in wol met de Romeinen in deze tijd.

PUBLICATIES VERKRIJGBAAR VOOR LEDEN VAN DE VERENIGING VOOR TERPENONDERZOEK

Als tegenprestatie voor de subsidie van onze vereniging kunnen leden publicaties met korting aanschaffen, waaronder oude jaarverslagen.

In discussion with the past, Festschrift W.A. van Es. € 32, voor leden € 22.

Overdruk uit *Palaeohistoria* 41+42, 1999-2000, pp. 237-445 van de hand van M. Miedema met de terpeninventarisatie West-Fivelingo, 600 v. Chr. - 900 na Chr. € 15, alleen voor leden; zolang de voorraad strekt.

Oude jaarverslagen:

51 jaarverslag (1967) is het boekje Vijftig jaren terpenonderzoek met verhalen over het begin van de carrière van Van Giffen

prijs leden terpenvereniging € 1, niet leden € 4.

66-72 jaarverslag (1989) met artikelen over Kimswerd, Ezinge en Leeuwarden en lijsten van publicaties van Prof. dr. H.T. Waterbolk en G. Elzinga

prijs leden terpenvereniging € 9, niet leden € 13.

75 jaarverslag (1991) met een grote verscheidenheid aan artikelen over het onderzoek van de terpen en wierden in het verleden en heden.

prijs leden terpenvereniging € 9, niet leden € 13.
73-74 jaarverslag (1996) Het vroeg-Middeleeuwse grafveld van Oosterbeintum.

prijs leden terpenvereniging € 9, niet leden € 13.
76-82 jaarverslag (2000) met artikelen over de Friezenaam en continuïteit, over archeologie op het Oostfriese wad en over voorwerpen van gewei en been.

prijs leden terpenvereniging € 9, niet leden € 13.

Bestellingen kunnen worden gericht tot de penningmeester. Bij verzending wordt porto doorberekend. Afhalen na overleg mogelijk.

Penningmeester Egge Knol

Prof. Rankestraat 23 9713 GC Groningen

tel. 050-3131132 (of werk 050-3666555; fax werk 050-3120815; Groninger Museum; eknol@groningermuseum.nl)

AANMELDING NIEUWE LEDEN

Nieuwe leden kunnen zich aanmelden bij de penningmeester: Egge Knol (adres zie boven). - De contributie bedraagt € 12,50 per jaar. Leden ontvangen de Jaarverslagen en de jaarlijkse Mededelingen. Een nieuw lid krijgt het laatst verschenen jaarverslag als premie gratis. Dat betreft naar keuze nummer 76-82 of nummer 73-74 met de publicatie van het vroegmiddeleeuwse grafveld Oosterbeintum.

KOPIJ

Kopij voor deze Mededelingen en aanbevelingen voor op te nemen rubrieken of berichten, kunnen ingezonden worden naar de Redactie van de Mededelingen van de Vereniging voor Terpenonderzoek, p/a Wietske Prummel, Poststraat 6, 9712 ER Groningen, e-mail W.Prummel@rug.nl

Redactie: W. Prummel

ISSN 13813331

Redactieadres:

Vereniging voor Terpenonderzoek

Poststraat 6

9712 ER Groningen